

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

VERSLAG VAN VIER DISCUSSIEBIJEN-
KOMSTEN OVER DE STAAT VAN HET
DIER IN NEDERLAND ANNO 2019:
PRATEN OVER HET DIER

Staat van het Dier na 25 jaar RDA

- Publicisenquête Kantar 2018
- Beschermt de dieren? RDA-leden
- Veranderende positie van dieren
- Schurende lobby's
- RDA-activiteit

ontmoeting ■ onderzoek ■ debat

RAAD VOOR
DIERENAANGELEGENHEDEN

Doel en activiteiten van de raad

De Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) is een onafhankelijke raad van deskundigen die de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit gevraagd en op eigen initiatief adviseert over multidisciplinaire vraagstukken op het gebied van dierenwelzijn inclusief diergezondheid. De RDA bestaat op dit moment uit circa veertig leden met zeer uiteenlopende achtergrond en deskundigheid, die er op persoonlijke titel en zonder last of ruggenspraak zitting in hebben.

De Raad voor Dierenaangelegenheden behandelt vraagstukken over de volle breedte van het dierbeleid: over gehouden en niet-gehouden, dus 'in het wild levende' dieren, over hobbydieren, over gezelschapsdieren, en over productie- en proefdieren.

De Raad legt het resultaat van zijn beraadslagingen neer in een zogenaamde *zienswijze*. Die geeft een overzicht van wetenschappelijke en maatschappelijke achtergronden van een vraagstuk, en adviseert over beleidsrichtingen en oplossingsrichtingen voor dilemma's. Consensus is niet noodzakelijk: een zienswijze van de Raad kan minderheidsstandpunten bevatten.

Woord Vooraf

In september 2019 publiceerde de Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) 'Staat van het Dier', een uitgebreid rapport over de verschuivende relatie tussen mens en dier in Nederland. In Staat van het Dier buigen RDA-leden zich naar aanleiding van een publieksenquête onder ongeveer tweeduizend Nederlanders over een aantal vragen. Hoe beoordelen burgers en deskundigen het welzijn van dieren en de manier waarop Nederlanders dieren behandelen? Hoe verschilt dat tussen dieren in de natuur, productiedieren, gezelschapsdieren, dieren in dierentuinen en proefdieren? Welke dilemma's spelen er en waar botsen belangen? Welke ontwikkelingen zijn belangrijk en wat kunnen we in de toekomst verwachten? Hoe kunnen de Raad en andere gremia daarop inspelen? Behalve een beschrijving van de tijdsgeest, verschaft het rapport ook een nulmeting om trends te kunnen ontdekken na herhaling van de publieksenquête.

Staat van het Dier zal in de komende jaren de basis vormen voor de RDA-activiteiten. Daarbij wordt de inbreng van mensen die zich beroeps- of hobbymatig bezighouden met dieren zeer gewaardeerd. Daarom organiseerde de Raad in november en december 2019

een viertal regionale discussiebijeenkomsten. In Deventer werd gediscussieerd over dieren in de natuur, in Veghel en Leeuwarden over productiedieren, en in Den Haag over gezelschaps- en hobbydieren. Het publiek was een gemêleerd gezelschap van dierenartsen, veehouders, faunabeheerders, dierenbeschermers, wetenschappers, ondernemers, beleidsmedewerkers en anderszins geïnteresseerden. De Raad wilde graag weten of de aanwezigen de beschouwingen van de RDA herkennen, of zij nog kwesties zien die de Raad gemist heeft en of zij suggesties hebben over de agenda en de uitwerking daarvan.

Een grote verscheidenheid aan onderwerpen passeerde de revue op de regio-bijeenkomsten. Dit journalistieke verslag van Linda van den Berg beschrijft er een aantal. Onze dank gaat uit naar iedereen die heeft bijgedragen aan het succes van de bijeenkomsten.

Marc Schakenraad, Secretaris Raad voor Dierenaangelegenheden

Jan Staman, Voorzitter Raad voor Dierenaangelegenheden

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

VERSLAG VAN VIER DISCUSSIEBIJENKOMSTEN
OVER DE STAAT VAN HET DIER IN NEDERLAND
ANNO 2019:
PRATEN OVER HET DIER

RAAD VOOR
DIERENAANGELEGENHEDEN

Praten over het dier

Op vier herfstmiddagen in Deventer, Veghel, Leeuwarden en Den Haag presenteerde de Raad voor Dierenaangelegenheden 'Staat van het Dier', een rapport over de verschuivende relatie tussen mens en dier in Nederland. Op deze regiobijeenkomsten praatten ruim 130 geïnteresseerde Nederlanders mee: delen zij de opinies in het rapport, ontbreken er belangrijke zaken en wat staat de Raad te doen?

Marc Schakenraad, secretaris van de Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA), vertelt: 'De Raad wilde graag weten of zijn beschouwing over de staat van het dier gedeeld wordt. De bijbehorende publieksenquête heeft veel informatie opgeleverd, net zoals het RDA-jubileumcongres

van februari 2019. De Raad zit nu midden in het proces van het vaststellen van zijn agenda voor de komende jaren. Alle inbreng is daarbij welkom, dus ben ik heel blij met de grote belangstelling voor de vier regiobijeenkomsten. De zalen waren goed gevuld met een gemêleerd gezelschap van dierenartsen, veehouders, faunabeheerders, dierenbeschermers, wetenschappers, ondernemers, beleidsmedewerkers en anderszins geïnteresseerden.'

Marc Schakenraad in Deventer

Raadslid Ynte Schukken trapte elke bijeenkomst af met een algemene schets van Staat van het Dier. Daarna gaven Jacques van Alphen (Deventer), Han Swinkels (Veghel en Leeuwarden) en Renée Chalmers Hoyneck van Papendrecht (Den Haag) een toelichting over respectievelijk dieren in de natuur, productiedieren en gezelschaps- en hobbydieren. De plenaire discussie werd aangezwengeld door drie of vier gangmakers die een korte eerste reactie op het rapport gaven (zie kader). RDA-voorzitter Jan Staman gidste de zaal vervolgens met humor door een mijnenveld van gevoeligheden. Hij zorgde dat alle inbreng gehoord werd, terwijl hij zorgvuldig het hoofddoel van de bijeenkomsten bewaakte: het verzamelen van reacties op het rapport en suggesties voor de RDA-agenda.

Sprekers en gangmakers op de regiobijeenkomsten

Sprekers

Marc Schakenraad, secretaris van de RDA: welkom en aanleiding,

Ynte Schukken, Raadslid: algemene presentatie Staat van het Dier,

Jacques van Alphen, Raadslid: presentatie over dieren in de natuur (Deventer),

Han Swinkels, Raadslid: presentatie over productiedieren (Veghel en Leeuwarden),

Renée Chalmers Hoyneck van Papendrecht, Raadslid: presentatie over gezelschaps- en hobbydieren (Den Haag),

Jan Staman, voorzitter van de RDA: plenaire discussie.

Gangmakers Dieren in de Natuur

Chris Kalden, Maatschappelijke Adviesraad Faunaschade,

Femmie Smit, Dierenbescherming,

Hugh Jansman, Wageningen Environmental Research.

Gangmakers Productiedieren in Veghel

Henny Swinkels, VanDrie Group,

Anne Hilhorst, Wakker Dier,

Frederieke Schouten, Caring Vets,

Robert ten Kate, Brabants Agrarisch Jongeren Kontakt.

Gangmakers Productiedieren in Leeuwarden

Frits Mandersloot, LTO Noord Fondsen,

Bram Bos, Wageningen University & Research,

Jan Meijer, Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit,

Wouter van der Weijden, Centrum voor Landbouw en Milieu.

Gangmakers Gezelschaps- en hobbydieren

Ineke van Herwijnen, Hondenbescherming,

Joost de Jongh, Dibevo,

Pim Martens, Universiteit Maastricht en AnimalWise,

Yvonne van Zeeland, Universiteit Utrecht.

Jacques van Alphen in Deventer

Van heerser naar partner

Ynte Schukken: 'Staat van het Dier is een bundeling van enquêteresultaten, beschouwingen van RDA-teams over verschillende diergroepen en essays van individuele RDA-leden over schurende kwesties. De hoofdboodschap is dat de Nederlandse samenleving verandert en daarmee ook onze relatie met dieren. Nederlanders hebben nu meer respect voor dieren dan pakweg vijftientig jaar geleden en zijn in de loop der jaren veranderd van heersers, via rentmeesters, richting partners. Wij bedoelen partner in de zin van een wezen met recht op een waardig bestaan en erkenning van zijn eigenheid en rol in het ecosysteem.'

Partnerschap is geen wensbeeld van de RDA, maar een ontwikkeling die de Raad waarneemt, waar alle dier-

houders mee te maken krijgen. De term 'partnerschap' lokte in Leeuwarden een stevige discussie uit. Er werd geopperd dat 'rentmeesterschap' nog altijd een passendere benaming is voor de relatie van mensen met productiedieren: 'bij partner denk ik meer aan mijn hond'. Een veehouder vertelde: 'Ik zorg echt wel dat mijn dieren het goed hebben, maar ik heb niet met ieder individueel dier een partnerschap; ik zorg voor het koppel.' Sommige aanwezigen waren bezorgd dat Staat van het Dier een ideologische basis zou kunnen bieden aan dierenrechtenextremisten om productiedieren volledig uit te rangeren. Een veehouder: 'Het rapport is heel interessant, maar het is ook voedingsbodem om veehouders te vragen om in hoog tempo te veranderen. Dat tempo kunnen wij niet bijbenen.'

V.l.n.r.: Joost de Jongh, Ineke van Herwijnen, Pim Martens, Renée Chalmers Hoyck van Papendrecht en Jan Staman in Den Haag

Ook bij de bijeenkomst over dieren in de natuur vroegen sommigen zich af of partnerschap wel reëel is. Is er in ons dichtbevolkte land wel genoeg ruimte voor natuur? Een veehouder: 'Er wonen in Nederland steeds meer mensen. Kan er wel meer ruimte voor natuur komen? Het moet wel reëel zijn. Bovendien kunnen muizen en ratten bijvoorbeeld een bedreiging voor de volksgezondheid vormen.' Hugh Jansman van Wageningen Environmental Research (WENR) legde uit dat overlast juist ontstaat doordat Nederlandse natuurgebieden te klein en geïsoleerd zijn en de ecosystemen incompleet: 'Het dier als partner is een ideaalbeeld, maar in de praktijk worden er vaak keuzes gemaakt die niet in het voordeel van dieren zijn, met name van wilde dieren.'

Concessies

Jansman lichtte zijn punt toe met een onderzoek van WENR naar de minimaal levensvatbare populatieomvang van edelherten. Dit is het aantal dieren wat nodig is om op lange termijn levensvatbaarheid te garanderen. Voor edelherten is dat ongeveer 4.000 dieren. Nergens in Nederland is de populatie zo groot. Dit betekent dat er zowel in de Oostvaardersplassen als bijvoorbeeld op de Veluwe te weinig genetische variatie in de populatie aanwezig is om adequaat te kunnen reageren op omgevingsveranderingen. Afschieten van dieren verlaagt de genetische variatie mogelijk nog verder. Bovendien heeft afschieten gevolgen voor sociale relaties binnen de populatie.

Ynte Schukken (l.) en Jan Staman in Deventer

Met betere verbindingen tussen natuurgebieden wordt een levensvatbare populatie wél mogelijk. De aanwezigheid van grote roofdieren zorgt er vervolgens voor dat edelherten zich natuurlijker gaan gedragen en het ecosysteem beter in balans is. De maatschappij moet dan echter concessies doen: het creëren van verbindingzones gaat bijvoorbeeld ten koste van andere bestemmingsplannen. Op dit moment bestaat ongeveer 8% van Nederland uit natuur. Dat moet 17% worden volgens het Biodiversiteitsverdrag van de Verenigde Naties. ‘Dit biedt mogelijkheden. Staat van het Dier is een geweldig rapport en ik vind het prachtig dat we van heersers veranderen in partners. Dat doet ook recht aan de toenemende kennis over sociale intelligentie bij dieren. Nu moeten we dit nog uitwerken in onze landschapsinrichting,’ concludeerde Jansman.

Cao voor dieren

In Veghel deed Robert ten Kate van het Brabants Agrarisch Jongeren Kontakt een suggestie voor een gedachte-experiment om onze ingewikkelde relatie met productiedieren beter te duiden: ‘Wat nou als je productiedieren beschouwt als werknemers en je een collectieve arbeidsovereenkomst moet opstellen voor die dieren. Je trekt het poldermodel uit de kast en maakt een vertegenwoordiging van boeren en een menselijke vertegenwoordiging van de dieren, en zet die tegenover elkaar in onderhandeling. In zo’n cao leg je vast wat de werkomstandigheden zijn van productiedieren, wat de arbeidsvoorwaarden zijn en misschien voor sommige dieren ook wel hoe hun oude dag is geregeld.’

In Leeuwarden zette het publiek een volgende stap in dit gedachte-experiment: ‘Waar komen we op uit als we conse-

Gangmakers in Deventer: v.l.n.r. Hugh Jansman, Femmie Smit en Chris Kalden

V.l.n.r. Frederieke Schouten, Robert ten Kate, Anne Hilhorst, Ynte Schukken, Jan Staman en Han Swinkels in Veghel

quent door blijven redeneren? Zullen we het in de toekomst hebben over een arbeidsovereenkomst met een varken, of zien we het dan als slavernij?' De meningen in de zaal waren verdeeld, van 'Ik denk niet dat we voedselproductie als slavernij gaan zien; dan doen we iets niet goed,' tot 'Over vijftig tot honderd jaar kan het totaal anders zijn. Ik denk inderdaad dat we het dan als slavernij zien.'

Schurende hoofden

Op sommige enquêteresultaten werd verbaasd gereageerd. Bijvoorbeeld dat 80% van de respondenten vond dat alle dieren een moreel recht op leven hebben en dat 24% vond dat mens en dier gelijkwaardig zijn. Frederieke Schouten van Caring Vets noemde dit gek want die respondenten zijn

waarschijnlijk niet allemaal veganisten of kannibalen. Er is dus een discrepantie tussen denken en handelen. 'Mensen geven aan dat dieren met respect behandeld moeten worden. Maar waarom krijgen we dat in de praktijk dan nog niet voor elkaar? Of liggen onze meningen over wat respectvol behandelen is domweg mijlenver uit elkaar?' vroeg Schouten zich af.

Ynte Schukken: 'Het was een belevenis om die enquête uit te werken want hij illustreert hoeveel verschillende meningen verenigd zijn in hetzelfde mensenhoofd. Inderdaad vond 80% van de respondenten dat alle dieren een moreel recht op leven hebben, maar 95% van diezelfde mensen zei tenminste een dag per week vlees te eten. En slechts 27%

Frederieke Schouten in Veghel

van de respondenten was het oneens met de stelling dat muizen lastpakken zijn die je mag vergifigen. Dit zijn dus schurende kwesties in ons eigen hoofd.'

Op alle bijeenkomsten klonk een pleidooi voor betere voorlichting aan het publiek. In Den Haag zei Pim Martens van de Universiteit Maastricht: 'Ik verbaas me erover dat volwassenen en kinderen zo weinig weten over dieren en de natuur. De voorlichting over de verzorging van dieren laat te wensen over en is vaak zelfs helemaal verkeerd. Hier ligt ook een belangrijke taak voor (basis)scholen.' Bij de bijeenkomsten over productiedieren opperde men dat een maatschappelijke stage mensen gevoel voor het boerenleven zou kunnen geven. Maar daar hadden sommigen ook bedenkingen bij. Zo werd er fijntjes op gewezen dat voorlichting ge-

De bijeenkomst in Veghel vond plaats in de voormalige mengvoederfabriek aan de Verlengde Noordkade.

kleurd wordt door de verteller: wanneer een veehouder een rondleiding geeft door zijn stal, krijgt de bezoeker een heel ander beeld dan wanneer een medewerker van Wakker Dier die rondleiding geeft.

Hier lijkt een logische rol weggelegd voor de RDA, die de actuele wetenschappelijke consensus kan samenvatten. Bij productiedieren kan de Raad bijvoorbeeld op basis van wetenschappelijke kennis aangeven wat de ondergrens is om minimaal welzijn en gezondheid te bewerkstelligen. Ook kan hij concrete aanbevelingen doen voor normen voor een acceptabele bedrijfsload, bijvoorbeeld het maximale aantal dieren per vierkante meter. En bij discussies over dieren in de natuur kan de RDA helpen met het ontrafelen van argumenten, emoties en overwegingen. Hugh Jansman: 'Over

Alle aanwezigen ontvingen een gedrukt exemplaar van Staat van het Dier.

de wolf wordt bijvoorbeeld vaak gezegd dat er geen plaats is in ons dichtbevolkte land, maar dat bepaalt het dier zelf wel. Dat is dus geen goed argument in de discussie.'

Spanning

Er werd tijdens de regiobijeenkomsten ook regelmatig opgeroepen om met de samenleving in gesprek te blijven. Jan Meijer van de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit constateerde dat de controverse rondom het houden en doden van productiedieren toeneemt, ondanks dat er forse (en succesvolle) inspanningen gedaan zijn om het welzijn en de gezondheid van deze dieren te verbeteren. 'Eerlijk gezegd zou het mij persoonlijk niet verbazen als we een periode tegemoet gaan waarin het dierenwelzijn stap voor stap steeds verder verbetert, maar waarin het nóg meer gaat

schuren en wringen. Waarin de ontwikkelingen op de wereldmarkt veel bedrijven toch nopen tot schaalvergroting, terwijl de maatschappelijke weerstand daartegen toeneemt. Waarin bedrijven zich proberen aan te passen aan de maatschappelijke wensen, maar waarin het toch naar de smaak van velen niet genoeg zal zijn. Kortom, een periode waarin de veehouderij steeds controversiëler wordt. Ik roep de RDA op om de spanning die hierin zit écht onder ogen te zien,' zei Meijer.

Chris Kalden van de Maatschappelijke Adviesraad Faunaschade: 'Gedurende de middag in Deventer lag het accent van samenspraak op het bereiken van consensus, met de gedachte: als je op waarden-niveau maar goed luistert, word je het wel eens. Dat is vaak het geval, maar vaker

Frits Mandersloot in Leeuwarden

ook niet. De uitdaging is dan niet om het eens te worden over een compromis, maar om te verkennen of verschillende waardesystemen naast elkaar kunnen bestaan: ik heb goed naar je geluisterd en je overtuigt me niet, maar ik snap waarom je het vindt en ik geef ruimte voor je opvattingen. Dat vermijdt dat je elkaars waarden betwist en zwart-wit gaat denken. Dus als de RDA lastige problemen oppakt, hoeft er niet altijd een gulden middenweg te worden gevonden.'

Internationaal perspectief

Op de vraag wat er ontbreekt in Staat van het Dier, werd het internationaal perspectief vaak genoemd. 'Je kunt dit soort rapporten eigenlijk nooit voor één land schrijven,' meende Pim Martens. Bij dieren in de natuur is het bijvoorbeeld

vreemd om alleen over Nederland na te denken want er zijn goede kansen om natuurgebieden binnen de EU te verbinden. Ook bij het welzijn van productiedieren is een internationaal perspectief heel belangrijk. Wouter van der Weijden van het Centrum voor Landbouw & Milieu: 'De RDA noemt terecht internationale handel als bedreiging voor de relatief hoge welzijnsstandaarden in de Nederlandse veehouderij. Maar wat op dat thema ontbreekt, is een actiepunt. De RDA zou de risico's in kaart kunnen brengen, transparant kunnen maken en aanbevelingen kunnen formuleren voor het handelsbeleid van de Nederlandse overheid en de EU.'

Bram Bos van Wageningen University & Research riep de RDA op om meer oog te hebben voor de exportmarkt: 'De

systemische druk om tegen lage prijzen te produceren voor de exportmarkt zorgt ervoor dat we het welzijn van dieren nooit echt centraal kunnen stellen. Je kunt dan dialogiseren tot je een ons weegt, maar als je daar niks aan verandert, blijft het pleisters plakken. Ik zie hier een rol voor de RDA om de Minister te adviseren om structurele keuzes te maken.'

Kritische noot

Yvonne van Zeeland van de Faculteit Diergeneeskunde reageerde in Den Haag op het hoofdstuk over gezelschaps- en hobbydieren: 'Veel van de genoemde punten zijn zaken die wij herkennen vanuit het welzijnsonderzoek dat wij in 2017-2018 hebben uitgevoerd binnen de gezelschapskonijnen-sector. Dat betreft zaken zoals verbeteren van de transparantie binnen de keten, verdere professionalisering en kennisontsluiting via daarvoor geëigende, gecentraliseerde kanalen, en stimuleren en bevorderen van samenwerking tussen stakeholders. Vooral dat laatste is mijns inziens een belangrijke stap in de juiste richting want immers: samen sta je sterk!'

Joost de Jongh van Dibevo was veel kritischer: 'Er worden in Nederland ongeveer 25 miljoen gezelschapsdieren gehouden. Dat zijn echt niet allemaal honden en katten; er zijn heel veel andere diersoorten waar mensen ook dol op zijn. Je kunt zoogdieren totaal niet vergelijken met herpeten, vogels en vissen – qua aantal de grootse groepen gezelschapsdieren die in Nederland gehouden worden. Het is heel jammer dat die nauwelijks aan bod komen in Staat van het Dier.'

Ecologische pootafdruk

Yvonne van Zeeland miste nog iets anders in Staat van het Dier: 'Ik mis de impact die het houden van gezelschapsdieren heeft op het milieu en het klimaat. Bij landbouwhuisdieren staat het belang van een duurzame veehouderij reeds

De aanwezigen konden suggesties deponeren in een melkbus.

langere tijd op het programma, maar bij gezelschapsdieren lijkt dit nog een ondergeschoven kindje te zijn, terwijl in afgelopen jaar onderzoek is gepresenteerd waarbij zichtbaar is dat verschillende huisdieren ook een behoorlijke carbon footprint achterlaten. En wat te denken van de katten die volgens een recente publicatie 140 miljoen andere dieren doden en op deze manier een bedreiging vormen voor het voortbestaan van onze inheemse flora en fauna? Dergelijke zaken zouden mijns inziens ook hoog op de agenda geplaatst mogen worden. Met andere woorden: hoe kunnen we zorgdragen voor een duurzame gezelschapsdierensector?’

Hond in bed

Bij het verschijnen van Staat van het Dier werd de stelling ‘Honden horen niet in bed’ breed uitgemeten in de media. In Den Haag werd daarop ingehaakt. ‘Honden lopen buiten en hebben allerlei ziektekiemen aan hun poten. Je gaat ook niet

je schoen afvegen in bed,’ meende Raadslid Renée Chalmers Hoyneck van Papendrecht. Daar was niet iedereen het mee eens. Ineke van Herwijnen van de Hondenbescherming wees erop dat sommige microbiologen het contact met ziektekiemen wellicht toejuichen in het kader van de hygiënehypothese. Ook suggereerde ze dat eigenaren soms een goed onderbouwde reden hebben om hun hond in bed te laten slapen. ‘Wie bepaalt of een hond in bed hoort? Bij pets is te vaak sprake van een contradictie tussen passie en professionaliteit. Je wilt deze aspecten juist verbinden om vooruit te komen. Dán pas ontstaat er werkelijk een partnerschap tussen mens en dier,’ bepleitte Van Herwijnen.

Vervolg

Marc Schakenraad blikt terug op de regiobijeenkomsten: ‘De sfeer was uitstekend: er was een open en levendige dialoog, waarbij mensen naar elkaar luisterden en elkaar uit

Debat in Deventer

Elke bijeenkomst werd afgesloten met een borrel.

lieten praten. Het viel mij op dat mensen uit heel verschillende hoeken zich kunnen vinden in het rapport. Men herkent de schurende kwesties en steunt de agendapunten die de RDA heeft aangekondigd in Staat van het Dier. Maar er waren ook nuttige kritische noten en aanvullende suggesties. De aanwezigen konden suggesties ook via een ideeënbus delen. De Raad gaat alle inbreng gebruiken bij de uitwerking van zijn agenda. Bovendien zal Staat van het Dier in het Engels vertaald worden, mede ter versterking van de rol die Nederland ook internationaal heeft bij het denken over dieren in de maatschappij. De bijeenkomsten hebben veel opgeleverd en het was zéker goed om ze verspreid door het land te houden. Het commentaar dat we hebben gekregen, levert een uitstekende bijdrage aan onze komende zienswijzen.'

2020, Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag
© Sommige rechten zijn voorbehouden / Some rights reserved
Voor deze uitgave zijn gebruiksrechten van toepassing zoals
vastgelegd in de Creative Commons licentie Naamsvermelding
3.0 Nederland. Voor de volledige tekst van deze licentie zie
<http://www.creativecommons.org/licenses/by/3.0/nl/>

Tekst:

Linda van den Berg

Foto's:

Raad voor Dierenaangelegenheden / René Verleg

Opmaak en drukwerk:

Xerox / OBT, Den Haag

Productie:

Linda van den Berg, www.washoe.nl

www.rda.nl

Raad voor Dierenaangelegenheden

Bezuidenhoutseweg 73

2594 AC Den Haag

Bij de productie van deze samenvatting is gebruik gemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloorvrij gebleekt en 100% gerecycled.